

ПРОВІДНИК ЄВРОПЕЙСЬКОГО УКРАЇНСТВА

Стаття присвячена діяльності М. Драгоманова в еміграції з метою викриття антиукраїнської політики царизму і піднесення української визвольної ідеї на європейський рівень розвитку.

Стаття посвящена деятельности М. Драгоманова в эмиграции с целью разоблачения антиукраинской политики царизма и поднятия украинской освободительной идеи на европейский уровень развития.

Українська визвольна справа останньої чверті XIX ст. була представлена у Європі емігрантом, сином України М. П. Драгомановим, який, звинувачений в українофільстві та сепаратизмі, вимушено виїхав за кордон. Він став найталановитішим послом, який «літературно-політичною справою» звертався до міжнародного співтовариства за підтримкою в боротьбі з російськими асиміляторами. М. Драгоманов застерігав західноєвропейську спільноту, що від російського урядового тиску, згадаємо Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.), може зникнути давній український народ, з власною мовою і культурою. Сам М. Драгоманов скромно стверджував, що вся його праця — це політичне проведення в життя думок, висловлених кирило-мефодіївцями і народолюбних ідеалів української інтелігенції 60–70-х років “з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи” [1].

Формування особистості Михайла Драгоманова почалося за життєвої близькості до природи і простих людей, що розмовляли українською мовою і кохалися піснею. Його мати походила з хутора на Полтавщині, а першим серед своїх духовних наставників він назвав батька. До університету св. Володимира у Києві М. Драгоманов вступив готовим цілеспрямовано навчатися у вищій школі. Тут він прилучився до активної громадської роботи, спочатку до участі в діяльності недільних шкіл, які швидко поширилися по Україні. Навіть в Криму в недільній школі у Керч-Єнікальську працював вчителем недільної школи один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства Микола Гулак.

Це був перший етап його прилучення до політичного українства. Очевидно, контингент вчителів цих шкіл викликав недовіру влади, бо серед них працювали піднаглядні і підозрілі колишні студенти Харківського університету, так звані «хлопомани», різночинці. Підозрілий до всього нового уряд почав ототожнювати поширення освіти рідною мовою з революційною пропагандою, тому поспішив закрити недільні школи. Однак, 1863 р. генерал-губернатор О. П. Безак, котрий був переведений на службу в Київ із Зауралля, запропонував зросійщення краю через освіту. В початковій

школі, дозволялося для «очищення» правобережних губерній від польського впливу і їх таємних «школок» вводити навчання українською мовою. Появилось урядове рішення оживити народні школи, збільшити їхню кількість за рахунок податків з польського панства. При цьому російський уряд ніби дозволяв користуватися українською мовою, як першим етапом переходу до російської мови викладання.

Новопризначений попечитель навчального округу князь О. Ширинський-Шахматов вирішив використати студентів, відданих справі народної освіти, зокрема й М. Драгоманова, як безплатних вчителів у Тимчасовій педагогічній школі. Вона мала готувати майбутніх вихователів для сільських шкіл. Попечитель видрукував свою «Книгу для чтения в школах Киевского учебного округа», на яку М. Драгоманов написав критичну статтю «О педагогическом значении малорусского языка», в якій з подивом констатував, що серед українських дітей запроваджувалася читанка, в якій ні слова не було написано українською мовою. Фактично М. Драгоманов викрив фальшиві наміри русифікаторів, через що князь публічно звинуватив М. Драгоманова в приналежності до партії українофілів та запідозрив у сепаратизмі. Пізніше у «Автобіографічній замітці» М. Драгоманов написав, що цей донос князя був «поштоухом до остаточного мого прикріплення до українського напрямку, тому що я, з природної реакції, почав більш старанно досліджувати українські питання, спочатку педагогічне, потім і національне взагалі» [2].

Талант історика і педагога давав М. Драгоманову перспективи педагогічної роботи у Київському університеті. М. Драгоманов поринув на певний час у вивчення класичної історії. Його магістерська дисертація (1864 р.), опублікована в університетському виданні під назвою «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869 р.), дала йому право на викладацьку діяльність і звання приват-доцента. Під час захисту своєї дисертації він зробив висновок, що науковці не знають нової закордонної літератури і погляди на висловлені ним проблеми, формують їх на власних вподобаннях щодо понять імперії, республіки, соціалізму, жіночого питання, мають не своє, а урядове ставлення до М. Чернишевського. Тобто, констатував рутину і відсталість майбутніх колег по роботі та кончу потребу самому їхати у наукове закордонне відрядження. Дозвіл викладачам на відрядження з вільним відвідуванням університетів Європи було, напевне, найдемократичнішим урядовим рішенням.

Зацікавлення М. Драгоманова політикою, революційною пропагандою і наукою пришвидшило розуміння тісного взаємозв'язку соціального і національного питання. Під час стажування за кордоном він побував у багатьох західноєвропейських університетських містах, відвідав Рим, Гейдельберг, Цюріх, Прагу, Флоренцію. Трирічне наукове відрядження із слуханням лекцій, зокрема, фахівця із античної історії Теодора Моммзена в

Берліні, майбутнього лауреата Нобелівської премії, сприяло захопленню М. Драгоманова не минувшиною як такою, а методом глибокого аналізу сутності політичних, соціальних і економічних процесів у суспільстві. У Берліні він мав можливість спостерігати активне наростання німецького націоналізму, викликаного можливою війною з Францією, та зрозумів, що це соціальне явище посилюється політичними обставинами. Знайомство з робітничим рухом у великих європейських містах вразило його тим, що робітники не належали до найбіднішої верстви суспільства. Вони не лише охайно одягалися, були начитані, об'єднані у спілки, а й вели зрілі розмови про важливі проблеми соціального і політичного життя Європи.

Близьке знайомство у Відні і Львові з галичанами, з відновленим журналом "Правда" показало, що не зважаючи на свою близькість до Заходу, галицькі діячі відставали від європейських політичних течій. Перебування у Львові навело його на роздуми, що київські українці повинні більше уваги приділяти своїм західним побратимам, котрі поділилися на народовців і москвофілів, останні з яких не могли визначитися до якого народу належать. Надзвичайно схвилювало його становище українців у Закарпатті, з приводу чого він зауважив, що всіма можливими способами потрібно рятувати українство у цьому краї, задушене мадярським панством. Він друкував статті про становище закарпатців, закликав галичан і наддніпрянців виїздити туди для оживлення школи, преси.

Промовистим поверненням М. Драгоманова до українських проблем під час відрядження за кордон була публікація праць "Русские в Галиции и литературное движение в Галиции" (1873), "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873). Ними він засвідчив про вихід на громадську арену в якості зрілого українського політолога і практичного провідника національної політики на етнічних окраїнах. Відрядження за кордон і нові праці стали свідченням народження яскравого представника творчої частини українського націоналізму з європейським баченням. Він вважав, що потрібно «більше знайомства із західноєвропейською політичною наукою, а також з історією і становищем, і своєї Батьківщини, і західних слов'ян» [3].

У Києві після повернення з відрядження М. Драгоманов побачив поживлення науково-просвітницької діяльності громадівців. У Південно-Західному відділі Російського географічного товариства в Києві працювало багато членів Старої громади. Найважливіші ділянки по збиранню і опрацюванню матеріалів з українських земель очолювали В. Антонович і П. Чубинський. М. Драгоманов активно почав вводити нову на той час наукову методику історико-порівняльного аналізу, на яку звернули увагу й інші провінційні відділення цього товариства. Вона дозволяла встановити етнічні кордони проживання українців у двох імперіях. У цьому ж етнографічному руслі М. Драгоманов готував нові статті для російської преси про українців Галичини і обстоював думку, яку не поділяли деякі

місцеві літератори, що галичани є частиною українського народу. Тобто, М. Драгоманов уже не сходив із європейського рівня бачення історії України.

Вершиною діяльності членів Київської Старої громади стала їх участь у проведенні Третього археологічного з'їзду у Києві (вересень 1874 р.). Такі з'їзди покликані були активізувати місцеві наукові сили у вивченні регіональної історії, етнографії та словесності. Свої завдання з'їзд виконав з величезним успіхом, доводячи, що місцева історія належить українському народові. Це був неочікуваний для влади результат, який вже важко було заперечити. Спільна двотомна збірка М. Драгоманова і В. Антоновича "Исторические песни малорусского народа" (1874), впорядкована у рамках підготовки з'їзду, привернула увагу науковців Росії, і Академія наук відзначила її Уваровською премією. У передмові до збірки автори писали, що "ми отримали поетичну історію громадських явищ в південній Русі найменше від 9 ст. до таких сучасних подій як ліквідація панщини" [4]. За влаштування одноденного перепису в Києві за новою методикою, співробітники київського відділу отримали навіть подяку від імператора.

Повний енергії і сил, як член редакції міської газети "Киевский телеграф", М. Драгоманов і громадівці почали спрямовувати газету в радикальному напрямку, вміщуючи на її сторінках злободенні статті на соціальні й політичні теми, що надало їй українофільського спрямування. Ось як характеризував обставини навколо газети сучасник, член Київської громади О. Кістяківський, який записав у своєму "Щоденнику" (квітень 1875 р.), що відвідавши М. Драгоманова, дізнався як на вечері, влаштованому на пошану генерал-губернатора Дондукова-Корсакова, помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович виголошував репліки проти українофілів, а, вказуючи на М. Драгоманова, Житецького, Чубинського, як на людей небезпечних, говорив генерал-губернатору: «Куда Вы смотрите?» [5].

Про гучний обід у Києві на честь міністра народної освіти Д. Толстого, хвалебні виступи на його адресу ще вчорашніх критиків, М. Драгоманов опублікував статтю на сторінках "Вестника Европы". Урядовці використали його виступ у пресі як привід для боротьби проти українських настроїв у Києві. Аргументами для звинувачень у політичному сепаратизмі бралися матеріали минулого археологічного з'їзду в Києві та публікації в «Киевском телеграфе». Наукові реферати, які проголошувалися на з'їзді щодо етнографічних відмінностей між українською і великоросійською народною мовою і побутом перекручувались. Міністр висловив незадоволення, що М. Драгоманов викладає давню історію в "соціалістичному напрямку", бо запопадливий донощик зрозумів слово "соціологія" як "соціалізм". Міністр зажадав звільнення М. Драгоманова з університету, звинувативши його у веденні пропаганди ще й у Львові, участі у закордонних виданнях, навіть у пропаганді відділення Малоросії від Росії і приєднання до Польщі.

Наступ шовіністів набрав фронтального характеру. У вересні 1875 р., коли до Києва приїздив Олександр II, він вже на пероні запитав попечителя, що він зробив з М. Драгомановим. Після від'їзду царя, то М. Драгоманова звільнили з університету по 3-му пункту, за неблагонадійність. Частина українських діячів громадівців змушена була залишити Київ і виїхати (втекти таємно за кордон). Це зробили — М. Драгоманов, М. Зібер, Ф. Вовк, С. Подолинський та інші.

Наступив другий період у житті М. Драгоманова – період переосмислення європейських ідей, зокрема соціалізму, що дозволило в подальшому бачити суспільне життя в Україні, в імперії в цілому, без впливу місцевих умов і застарілих наукових тенденцій. Невдовзі появився інший зріз тогочасного імперського російського життя – народницький рух, який став темою дискусій в пресі. М. Драгоманов вважав себе “соціалістом західноєвропейської школи, а не російським нігілістом», тобто терористом у тодішньому розумінні [6]. Він відкинув пропозицію народника А. Желябова стати ідеологічним і літературним виразником народництва, бо розходився із ним у поглядах на роль общини в теорії і практиці соціалістів. На ідеалізацію общини відповідав, що вбачає у ній не лише самоврядність, а й патріархальний авторитарний дух. Оскільки селянський бунт, що його провокували бакуністи, не наступив, народники вдалися до терору. М. Драгоманов вважав терор “патологічним явищем”, справою “націоналістично осліплених російських революціонерів”, які були ще й централістськи і проімперськи налаштовані [7]. На цинічність та аморальність російських соціалістів, для яких існував лише принцип “Мета виправдовує засоби”, він висунув гасло, що стало крилатим, “чиста справа вимагає чистих рук».

Російські соціалісти були байдужими до долі етносів Російської імперії. Такий стан речей М. Драгоманов пояснював тим, що опозиція формується за зразком режиму, проти якого виступає, а тому вважав, що російські революціонери зовсім не розхитують основ державно-централістичного апарату, а тільки переносять їх в інші руки. За кордоном М. Драгоманов спілкувався з представниками їх угруповань, насамперед того, що об'єднувалося навколо народницького суспільно-політичного журналу “Вперёд!”, котрий видавав у Женеві П. Лавров. Серед найактивніших спонсорів і членів редакції був киянин, громадівець С. Подолинський, а переважна більшість видавців, кореспондентів, агентів-розповсюджувачів були вихідцями з України. Журнал лавристів тематично мав переважно південне спрямування і активно поширювався через Одеську громаду, як і журнал «Громада», який видавав М. Драгоманов. Проте, він не схвалював участь українців у російських організаціях, бо це вело їх до відчуження від власної визвольної ідеї.

Перебування в еміграції сприяло розквіту таланту М. Драгоманова як історика, етнографа і політолога. Заснувавши знамениту українську

друкарню та редакцію альманаху “Громада”, написавши цикл брошур проти царату (“Турки внутренние и внешние” (1876), “Внутреннее рабство и война за освобождение” (1877) і “До чего довоевались” (1878), він викривав зовнішню і внутрішню політику уряду, який послав слабку, корумповану армію визволяти балканських слов’ян, а своїх підданих, українців тримав у рабстві. До речі, ці думки співпадали з думками київських громадівців. О. Кістяківський у «Щоденнику» (липень 1877 р.) записав: «Яке визволення? Може для приєднання до Росії? А якщо так, то можна бути переконаним, що болгарам, якщо вони не захочуть злитися з росіянами, прийдеться витерпіти багато, найперше їх почнуть висилати у віддалені губернії...»[8].

П’ять випусків першого модерного українського політичного альманаху “Громада” (1878 – 1880), романи “Лиха доля” і “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” Панаса Мирного, “Марія” Т. Шевченка, кільканадцять брошур було видано за кордоном і значну кількість переправлено в Україну. М. Драгоманов використав трибуну на світовому конгресі з питань культури й авторитет І. Тургенєва (Париж, 1878), щоб виголосити доповідь про реальну заборону української мови і літератури за Емським указом. Це ж саме він намагався зробити на Римському конгресі літераторів (1882).

Нові суспільно-політичні ідеї не сприймали київські громадівці і російські народники, на відміну від одеських громадівців, які сприймали ідеї нових праць М. Драгоманова. Розвиток сучасного українського визвольного руху М. Драгоманов бачив у генетичному зв’язку зі спадщиною Кирило-Мефодіївського братства, з якої він черпав історичні витоки федералізму, що став одною з важливих тем його праць, і, зокрема, конституції, написаної для російської держави. Українську ідею ним було висловлено у полемічних публіцистичних працях “Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879), “Пропавший час – українці під Московським царством, 1654-1876” (1880), “Историческа Польша и великороссийская демократия”(1883), “Вольный союз – вільна спілка” (1884). Етнографічні українознавчі праці він публікував багатьма іноземними мовами у часописах, “Travailleur”, “Revue socialiste” та інших, де постійно звертав увагу європейської громадської думки на становище українського народу в царській Росії.

Оскільки його народ був невольним в імперії, М. Драгоманов віддавав перевагу політичній свободі особи, вважаючи її вищою за класові і економічні інтереси. Одночасно він схилився перед універсальними загальнолюдськими культурними цінностями, що поглинали національну вийнятковість. Національне у нього не відкидалося, а поєднувалося із загальнолюдським, що виразилось у такому словесному формулюванні: “Космополітизм в ідеях та цілях, національність у ґрунті та формах” [9].

Основою політичного вчення М. Драгоманова була конституційність та культурна політика держав. Держава, на його думку, повинна задовольняти інтереси всіх народів, що населяють її географічні кордони, а не лише привілейовані нації, бо народи взагалі існують не для держав, а держави для

народів, що «національність сама по собі одне, а державна єднота національності – друге» [10]. На драгоманівський конституційний проект для Росії (“Вольный союз”/“Вільна спілка”) щодо вирішення національного питання звернули увагу в Європі, зокрема Макс Вебер, німецький соціолог, політичні теорії якого вплинули на розвиток всієї Західної Європи.

М. Драгоманов мав намір написати нарис історії цивілізації в Україні, щоб показати як негативно вплинув протекторат Московського царства на політичний, соціальний та культурний її розвиток. Разом з тим він вважав, що такий протекторат не був випадковим, а стався під польським тиском. Україна все ж таки змогла у складі імперії зреалізувати колонізацію узбережжя Чорного моря та позбутися польського панування, чим Росія здобула підтримку українського народу. Однак, він не бачив тоді можливості відокремлення українських етнічних земель (від Кубані до Закарпаття) зі складу Російської та Австро-Угорської імперій, та утворення окремої Української держави. Всі нові держави, що виникли в Європі впродовж ХІХ ст. опиралися на зовнішню військову підтримку, якої Україна не мала б. Він вважав за доцільне боротися за демократизацію та федералізацію цих імперій-держав, в ході яких українство могло б розвинути природнім шляхом. Його демократизм і федералізм були історично обумовлені, бо ні Романови, ні Габсбурги жодного разу не заявили про можливість окремого розвитку української нації. Він вважав, що до повалення самодержавства для політичних діячів найважливішим було позбутися провінційної обмеженості.

Його “Чудацькі думки про українську національну справу” (1891), написані в Софії після п’ятнадцяти років перебування за кордоном, видаються актуальними й для сьогодення. Хіба це не про нас там говориться, що хочемо вийти з російської орбіти, вважаємо себе освіченими, але не можемо вивчити дві-три західні мови для того, щоб читати найважливіші наукові праці, а не діставати їх через Петербург і Москву. Обговорюючи там національні ознаки, М. Драгоманов найпершу називає мову, але вважав, що і вона має бути слугою людини, а не паном, що мова мусить розвиватися, аж до здатності конкурувати з французькою, російською та іншими світовими мовами.

Духовна спадщина М. Драгоманова відіграє важливу роль у становленні та розвитку сучасної української ідеї, яка оволодіває європейський простір. І. Франко писав, що М. Драгоманов «у своїх писаннях і в своїм життю показав нам новий тип українця – європейця, що свою любов до України основує на любові до всіх людей, а особливо до тих покривджених і пригноблених, в котрих ряді українська нація займає одне з передніх місць» [11]. І. Франко відзначив на ювілеї (1895 р.) в честь М. Драгоманова у Львові, що уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піднесення рідного народу.

---

1. Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей, автобіографія і спис творів. Зладив М. Павлик. – Львів, 1896. – С. 105.
2. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 48.
3. Там само. – С. 65.
4. Там само. – С. 67.
5. Там само. – С. 49.
6. Драгоманов М. П. Исторические песни малороссийского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Выбранные. – К., 1991. – С. 47.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник. (1874-1885). У двох томах. – К., 1994. – Т. 1. – С. 64.
8. Там само. – С. 414.
9. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. – К., 1970. – Т. 1. – С. 466.
10. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. – Там само – Т. 2. – С. 320.
11. Франко І. Я. Лист до товариства «Січ» // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 70.

Катерина Двірна
(м. Київ)

ЛІБЕРАЛЬНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

В статті розкриваються проблеми формування та розвитку ліберальних поглядів М. П. Драгоманова, поєднання українського ліберального руху із західноєвропейським ліберально-демократичним.

В статье раскрываются проблемы формирования и развития либеральных взглядов М. П. Драгоманова, слияние украинского либерального движения с западноевропейским либерально-демократическим.

Лібералізм, як ідеологічна течія, проповідує ідеї свободи, суверенітету, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними.

Істотною ознакою лібералізму є відстоювання мирного, реформістського шляху здійснення перетворень у суспільстві. Витоки лібералізму як сукупності філософських, політичних, правових поглядів сягають у XVII ст., але як самостійна течія він сформувався в середині XIX ст., набув популярності на рубежі XIX – XX ст. Ідейно-теоретичні основи лібералізму були розроблені видатними просвітителами Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Т. Джефферсоном та ін., які обґрунтували пріоритет